

ПСИХОЛОГІЧНІ ПЕРСПЕКТИВИ

*Psychological
Prospects*

Спеціальний випуск

2009

Рекомендовано до друку вченою радою
Інституту соціальної та політичної психології АПН України
(протокол № 7/09 за 30 червня 2009 р.)

Редакційна рада:

Микола Слюсаревський – голова редакційної ради; Ігор Коцан, Ксенія Абуль-ханова (Росія), Роман Арцишевський, Марта Богачевська-Хом'як (США), Михайло Костицький, Василь Кремень, Ігор Пасічник

Редакційна колегія:

Лариса Засєкіна – головний редактор; Вадим Васютинський, Жанна Вірна – заступники головного редактора; Віталій Татенко, Олена Донченко, В'ячеслав Казміренко, Лідія Орбан-Лембрик, Олена Старовойтенко, Тетяна Титаренко, Наталія Чепелєва, Микола Бабій, Любов Найдьонова, Мирослава Мушкевич – члени редакційної колегії

Засновники: Волинський державний університет імені Лесі Українки,
Інститут соціальної та політичної психології АПН України

*Включено ВАК України до переліку наукових фахових видань
із психологічних спеціальностей*

Адреса редакції: 43025, м. Луцьк, вул. Потапова, 9.
Тел.: (0332) 4-90-01 (у Луцьку); (044) 425-24-08 (у Києві)
Ел.пошта: lora_zasyekina@mail.ru (у Луцьку);
info@ispp.org.ua

Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації
КВ № 14266-3237 ПР від 17.06.2008 р.

Видавець: Волинський державний університет ім. Лесі Українки
(43025, м. Луцьк, пр. Волі, 13). Свідоцтво Держ. комітету телебачення та
радіомовлення України ДК № 3156 від 04.04.2008 р.

- © Волинський державний університет імені Лесі Українки,
Інститут соціальної та політичної психології АПН України, 2009
- © “Психологічні перспективи”, 2009
- © Автори

**ПСИХОЛОГІЯ МАЙБУТНЬОГО.
МАЙБУТНЄ ПСИХОЛОГІЇ**

Павел Горностаї

**ДВУХМЕРНЫЕ ЛИЧНОСТНЫЕ КОНСТРУКТЫ
КАК МОДЕЛЬ СЦЕНАРНЫХ УБЕЖДЕНИЙ**

Проблема. По определению И. Сеченова, психика человека – это субъективный образ объективного мира. Субъективность заложена в самой природе психики, особенно когда речь идет о характеристиках, имеющих субъективно-оценочную природу. Но развитие психодиагностики всегда двигалось по пути возрастания объективности, даже если речь шла об исследовании самооценки личности или отношений человека. Взять хотя бы такое понятие, как адекватность самооценки. Адекватность (или соответствие) чему? Наверное, каким-то объективным личностным характеристикам. Но можно пойти по другому пути, включив субъективность, оценочность в измеряемые характеристики при исследовании различных личностных качеств или поведенческих феноменов. Это наиболее важно в тех сферах психологической практики, где субъективные оценки играют существенную роль, например, в психотерапии, рассматривающей отношения человека как предмет психотерапевтических изменений.

Эти соображения позволяют сформулировать *цель статьи*, которая заключается в разработке понятия двухмерных личностных конструктов как модели диалектического объединения объективного и субъективного начал в исследовании психических качеств и отношений человека.

Задача психотерапии состоит в том, чтобы осуществить некоторые изменения в личности человека, направленные на уменьшение его страданий и адаптацию к травмирующим условиям. Но предмет изменения неоднозначно трактуется представителями разных психотерапевтических направлений. Можно утверждать, что цель психотерапии – это изменение отношений. Например, в трансактном анализе в основе жизненного сценария наряду с другими компонентами рассматривается система *сценарных убеждений* человека, другими словами – отношение к себе, к другим людям и к миру в целом. Изменение сценарных

Стерденко Світлана Михайлівна,
науковий співробітник Інституту соціальної та політичної психології АПН України

Тамакова Тетяна Анатоліївна,
викладач кафедри загальної і медичної психології та педагогіки Національного медичного університету імені О. О. Богомольця, співзасновник ГО "Арт-терапевтична асоціація"

Чорна Лідія Георгіївна,
науковий співробітник Інституту соціальної та політичної психології АПН України

Юр'єва Анастасія Олександрівна,
студентка Київського національного університету імені Тараса Шевченка

ЗМІСТ

Психологія майбутнього. Майбутнє психології
Горностай П. Двовимірні особистісні конструкти як модель сценарних переконань.....3
Найдьорова Л. Проблема готовності до ефективної маршрутизації в просторі змін територіальної громади.....11

Обрії психічного життя людини
Галецька І. Вплив індивідуальних цінностей студентської молоді на ставлення до абортів.....21
Лебідь Н. Особливості емоційного реагування на стресові події хворих з функціональними порушеннями ритму серця.....30
Найдьонов М. Експериментальні дослідження рефлексивних процесів: вивчення феноменів складнокоординованості.....39

Соціальна і політична психологія
Вознесенська О., Тамакова Т. Професійна ідентичність майбутніх психологів (на прикладі студентів різних ВНЗ).....54
Никонова О. Співзалежність як проблема системи соціально-психологічної допомоги: дефініція, сутність, причини.....62
Плетка О. Сучасні дослідження ідентичності в Росії.....76
Сила Т. Типи професійної взаємодії фахівців системи соціального захисту населення.....85
Стерденко С. Роль родини у формуванні медіа-культури підлітків91
Чорна Л. Учнівський клас старшої загальноосвітньої школи як мала група.....101
Юр'єва А. Вплив емоційних стосунків у сім'ї на тип психологічного компонента гестаційної домінанти.....111

Т. А. Тамакова // Психологічні проблеми збереження репродуктивного здоров'я : матеріали міжнар. наук.-практ. конф. – К. : Коло, 2005. – С. 236.

3. Юрьева Л. Н. Профессиональное выгорание у медицинских работников: формирование, профилактика, коррекция / Л. Н. Юрьева. – К. : Сфера, 2004. – 272 с.

4. Лазуренко О. О. Психологічні особливості синдрому емоційного вигорання у медичних працівників / О. О. Лазуренко, Т. А. Тамакова // Матеріали 4-го навч.-метод. семінару “Теоретичні та методичні засади практичної психології: проблеми психічного вигорання”. – Ялта : Визави, 2007. – С. 46–54.

5. Тамакова Т. Усвідомлення професійної ідентичності студентами-медиками (за допомогою арт-терапії) / Т. А. Тамакова // Простір арт-терапії: зб. наук. ст. / УМО АПН України, ГО “Арт-терапевтична асоціація”. – К. : Міленіум, 2008. – Вип. 2 (4). – С. 58–64.

© Вознесенська О., Тамакова Т.

Олена Никонова

СПІВЗАЛЕЖНІСТЬ ЯК ПРОБЛЕМА СИСТЕМИ СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНОЇ ДОПОМОГИ: ДЕФІНІЦІЯ, СУТНІСТЬ, ПРИЧИНИ

Проблема залежностей актуалізувалася в умовах суспільно-політичних і соціально-економічних трансформацій, коли відбувається модифікація глибинних взаємовідносин особистості із зовнішнім середовищем. Перебіг соціально-психологічних залежностей і їх різноманітність свідчать про часто “неефективний, неадекватний варіант адаптації особистості до життя в сучасному світі” [1], який швидко змінюється, про глибину екзистенційної кризи суспільства. Поширення різних видів хімічної та емоційної залежності свідчить про неефективність і неадекватність надання соціально-психологічної допомоги залежним особистостям в умовах кардинальних змін середовища існування людства. Заходи щодо подолання цієї проблеми, яких вживають державні органи, медичні установи, силові структури, громадські організації тощо, не враховують усіх чинників виникнення та перебігу згаданих залежностей.

Здавалося б, проблема співзалежності не така вже й гостро-дошкульна, але саме її непомітність сьогодні особливо небезпечна [2]. Вражаючи значну частину суспільства (як стверджує Дж. Уайнхолд [3], “від співзалежності потерпає близько 98 % населення США”), вона негативно впливає на розвиток особистості, психосоматичне здоров'я людини, її соціальну адаптацію, побудову сценарію життя, вибір шлюбного партнера та стосунки в сім'ї, професійне і кар'єрне зростання.

Прилучення співзалежних особистостей до соціально-психологічного простору організацій, які надають допомогу залежним особистостям, є, на думку психологів, специфічним ракурсом проблеми ефективності діючих програм. У контексті цих програм дієвими формами допомоги співзалежним можуть бути: *просвітництво* як стартова позиція для ідентифікації проблеми співзалежності, *психологічна підтримка й самодопомога* (професійно керовані групи, що ставлять собі за завдання інформування, виявлення готовності до змін, обговорення проблем, які хвилюють), *допомога професійних консультантів* з проблем хімічної залежності та сімейних проблем [4]. У розмаїтті підходів і концепцій щодо соціально-психологічної допомоги співзалежним особистостям неможливо виокремити найбільш ефективну модель. Це пов'язано перш за все зі складністю та багатоаспектністю проблеми дефініції та особливостями співзалежної поведінки. Тому вважаємо, що аналіз відомих на цей час досліджень, які тим чи іншим чином розкривають сутність і причини співзалежності, є необхідним і на часі. Дотепер цей феномен розглядався переважно під кутом зору психіатричної практики та клінічної психології. Попри значний обсяг наукової і прикладної інформації щодо співзалежності проблему цю в площині соціальної психології можна вважати маловивченою.

Спочатку визначимось із змістом терміна “залежність”, який розуміють двоюко: 1) як відношення одного явища до іншого, зокрема причини до наслідку і 2) як підлеглість, брак самостійності та свободи. При цьому префікс співвказує на спільність, поєднання дій, станів.

У психології поняття “залежність” (та його аналог, що використовується для характеристики взаємодії осіб, – “співзалежність”) застосовується для позначення досить широкого кола явищ, як-от:

– фізична і психологічна залежність, пов'язана із вживанням психоактивних речовин (С. Кулаков, О. Меньшикова);

– особистісне утворення, що проявляється в амбівалентному ставленні до партнера, яке супроводжується емоційною напруженістю – власне психологічна залежність (О. Макушина);

– залежність індивіда від соціальної групи – соціальна залежність (А. Петровський, В. Шпалинський);

– залежність як феномен міжособових стосунків у діаді (тріаді), ознакою яких є нездатність до самостійної поведінки (Р. Кричевський, О. Дубовська) [5].

Співзалежність є однією з таких форм залежностей, “що легко мімікрує під феноменологію невротичних розладів (Д. Шапіро), жіночності (А. Коцар) [6], специфіки гендерних стосунків у культурі (Т. Говорун) [7] тощо” [8].

У контексті нашого дослідження співзалежність розумітимемо як феномен міжособових стосунків, що збігається з тлумаченням залежної поведінки як реакції на розлади в системі життєво значущих стосунків особистості в межах системно-особистісної моделі [9]. Однак внутрішньоособистісним суб’єктивним аспектом міжособових стосунків є їх суб’єктивне відображення, а також інтрапсихологічні детермінанти їх формування [5].

Проаналізувавши існуючі підходи до цього феномена, ми дійшли висновку, що чіткого, єдиного тлумачення дефініції “співзалежність” досі не вироблено. Останнім часом дослідники пропонують різні визначення, які підкреслюють той чи інший бік співзалежності. Це поняття використовують як для опису психічного стану окремих членів сім’ї, так і для характеристики внутрішньосімейних стосунків у цілому.

Деякі науковці розглядають феномен співзалежності крізь призму нормальної/анормальної поведінки; зокрема як “комплекс особливих рис характеру” (С. Вітілд) [4]. Дехто визначає співзалежність як стан, близький за своєю суттю до хвороби. Так, М. Бітті трактує співзалежність як “специфічний стан, який характеризується сильною зануреністю та занепокоєністю, а також крайньою залежністю (емоційною, соціальною, іноді фізичною) від людини чи предмета” [10]. Ряд дослідників вважають співзалежність хворобою, “поганим здоров’ям, порушенням адаптації та проблемою поведінки, пов’язаною із спільним проживанням із хворим на алкоголізм”, а ще – захворювання, яке “має велику кількість форм та виявів і виростає з основного процесу, що називається процесом розвитку залежності” (цит. за [11]). Дехто

бачить у співзалежності “особистісні розлади, які ґрунтуються на потребі контролювати ситуацію, щоб запобігти несприятливим наслідкам; неувазі до своїх власних потреб; порушенні меж у сфері інтимних та духовних стосунків; злитті всіх інтересів з дисфункціональною особою. Інші прояви – заперечення, депресія, спричинені стресом соматичні захворювання” [там само]. В. Москаленко зауважує щодо виокремлення дефініції співзалежності таке: “це захворювання, при якому розлади функцій, своєрідність компенсаторних механізмів і зниження пристосованості до середовища окреслені досить яскраво, але співзалежність поки що не можна вважати нозологічною одиницею, бо не встановлено специфічності її етіології та патогенезу” [11]. Дж. і Б. Уйанхолд підходять до розуміння сутності співзалежності через порушення онтогенетичного розвитку особистості. Вони вважають, що причиною психологічних розладів є незавершеність однієї з найважливіших стадій розвитку в ранньому дитинстві – стадії настання психологічної автономії [3].

Згідно з адаптаційним підходом (Е. Сміт) взаємозалежність (співзалежність) – це стан у межах чинного існування, який значною мірою є результатом адаптації до дисфункції. Це закріплена реакція на стрес, яка протягом певного часу стає скоріше способом життя, ніж засобом виживання (див. [5]). Як “спосіб адаптації до гострого внутрішньоособистісного конфлікту” окреслює співзалежність і Р. Поттер-Ефрон. Менденгол визначає співзалежність як “викликану стресом концентрацію думок на чиемусь житті, що призводить до порушення адаптації” (цит. за [11]).

Вплив стресу бачимо в багатьох дефініціях співзалежності. Але розглядати співзалежність як своєрідну реакцію на стрес було б не зовсім правильно. Стрес – це скоріше пусковий механізм, який приводить у дію схильність до співзалежності, що вже є у людини [12]. Тому навіть тоді, коли джерело стресу зникає, залежна особистість і далі діє таким чином, нібито загроза повернення існувала насправді.

На думку деяких авторів, співзалежність сприяє розвиткові адиктивної поведінки і є первинним розладом, який за певних обставин, пов’язаних з неможливістю реалізації такої поведінки, трансформується у вторинні форми залежності [13; 14]. Утім, дослідження В. Коровицької [15] дало підстави припустити, що у жінок різні форми залежності не мають спільних механізмів, тоді

як у залежних чоловіків міжособова і хімічна залежності спираються на одне структурне утворення, що уможливило і полегшує трансформування залежностей одна в одну.

Існує думка, що співзалежність можна розглядати і як аналог хімічної залежності близької особи. Наприклад, Л. Шайдукова [5] вважає співзалежність спільною психологічною залежністю від наркологічних проблем у сім'ях, члени яких уражені алкоголізмом, наркоманією та іншими хворобливими схильностями. За А. Терентьевою, співзалежність – це “психологічна залежність, підкорення свого Я, своїх почуттів, очікувань, ставлень і сприйняття реальності стану людини з хімічною залежністю” (цит. за [16]). В. Москаленко [11] звертає увагу на паралелізм ознак співзалежності і хімічної залежності:

- і те, й інше є первинною хворобою;
- і те, й інше призводить до поступової психічної, емоційної, фізичної та духовної деградації;
- в обох ситуаціях невтручання може призвести до передчасної смерті;
- в обох випадках одужання потребує системного зрушення як у фізичному, так і в психологічному стані особи.

В інших визначеннях поняттю співзалежності надано статусу суто психологічного явища. Так, Смолі зазначає, що співзалежність – це “патерн засвоєних форм поведінки, почуттів і вірувань, що роблять життя хворобливим. Це залежність від людей та явищ навколишнього середовища, яка супроводжується неухабною до себе, через що зменшуються можливості для самоідентифікації” (цит. за [11]). Основною ознакою співзалежності визнається при цьому руйнування особистісної ідентичності.

Ц. Короленко і Н. Дмитрієва тлумачать співзалежність як адикцію стосунків. На їхню думку, “співзалежні особистості використовують стосунки з іншою людиною так само, як хімічні і нехімічні адикти використовують адиктивний агент. Процес виникає на тлі браку почуття внутрішнього власного значення, тому у них виникають труднощі в самовиявленні, в інтимних стосунках з іншими” (цит. за [17]). Згідно із цим підходом елементи адиктивної поведінки властиві будь-якій людині, що шукає втечі від реальності в зміні свого психічного стану [9]. Н. Пезешкіан виокремлює чотири форми адиктивної поведінки як утечі від реальності: 1) утеча до тіла – фізичне або психічне самовдосконалення; 2) утеча до роботи – концентрація на службових

справах (навчанні); 3) утеча до контактів або самотності – постійне прагнення до спілкування або до перебування на самоті; 4) утеча до фантазій – життя в ілюзіях і фантазіях. Ця типологія збігається з принципом Е. Берна, що людина може відчувати шість видів голоду: за враженнями, за визнанням, за контактами і фізичними дотиками, сексуальний голод, голод за структуруванням часу, за подіями (див. [18]).

Поняття, що базуються на соціально-психологічному аспекті співзалежності, відображають формування особливого типу міжособових стосунків: 1) емоційний, психологічний, поведінковий стан, який розвивається в результаті довготривалого впливу стресу, дотримання правил, які забороняють відкрито висловлювати свої почуття та обговорювати міжособові проблеми (Р. Саббі); 2) завчений набір поведінкових форм і дефектів характеру, який призводить до зниження здатності ініціювати та бути учасником будь-яких стосунків (Е. Ларенс); 3) порушення особистісних меж у сфері інтимних і духовних стосунків (Г. Старшенбаум) [11; 18]. Американський дослідник Уекшайдер-Круз наголошує на постійній концентрації думок на комусь або на чомусь. Іноді ця залежність від іншої особи стає патологічним станом, що впливає на всі інші стосунки” (див. [11]).

Як об'єднувальний підхід до розуміння співзалежності розглянемо визначення, запропоновані А. Гунько і В. Москаленко, які тлумачать співзалежність як спосіб реагування членів сім'ї залежного на тривалий у часі стресорний фактор, що призводить до відхилень в емоційній, поведінковій, когнітивній сферах, а також психосоматичних розладів [5; 11].

З огляду на сказане вище та розглянуті підходи до визначення співзалежності можемо зауважити, що природу цього феномена дослідники пояснюють неоднозначно (рис.).

Утім, аналіз існуючих дефініцій співзалежності дає змогу виокремити деякі спільні для всіх підходів риси цього феномена:

- 1) співзалежність часто виникає тоді, коли людина не може відкрито висловлювати свої почуття та обговорювати особистісні і міжособові проблеми;
- 2) на поведінковому рівні проявляється у вигляді стереотипних ригідних форм;
- 3) збіднюється емоційна сфера особистості;

4) фокус відповідальності та контролю переміщується з власного життя на життя іншої особи;

5) співзалежність – реактивний процес, сутність і мета якого полягають у вирішенні внутрішньоособистісного конфлікту шляхом саморуйнування.

Рис. Підходи до визначення поняття співзалежності

Причини виникнення і розвитку співзалежності дослідники називають різні. Можна певним чином згрупувати позиції авторів, які пов'язують виникнення цього феномена з тими чи іншими чинниками. Розглянемо їх більш детально.

1. *Зумовлені природними особливостями, або спадкові (психофізіологічні), чинники.* Сюди відносять закладену природою здатність людського організму (у тому числі й психіки) пристосовуватися, генетично обумовлений механізм, основою якого є емоційний розрив з матір'ю; тип нервової системи.

Представники різних філософських, психологічних і психотерапевтичних шкіл вказують на співзалежність як обумовлену природою особливість організму. Частина з них наголошує на тому, що це об'єктивне явище, пов'язане з розривом біологічних стосунків між матір'ю та дитиною під час пологів і подальшим їх дистанціюванням протягом усього життя індивіда (Е. Фромм, З. Фройд).

Психофізіологічні механізми формування співзалежних, тривожно-фобічних станів особистості розглянуто в працях П. Анохіна, С. Корольової, О. Вальдмана та ін. Результати цих досліджень свідчать про те, що механізм формування співзалежності безпосередньо пов'язаний із зовнішнім стимулом. Він у разі наявності відповідної мотивації та можливості її задоволення формує функціональну систему відповідної поведінки [19].

2. *Чинники, пов'язані з внутрішньочеревним розвитком і народженням дитини.* До таких чинників можна віднести стан тривоги, що відчуває плід слідом за матір'ю; процес перебігу пологів і травми, які дитина переживає під час народження; відрив дитини від організму матері в момент народження і пов'язані із цим зміни фізичного середовища її перебування.

Центральне місце в розвитку особистості О. Ранк відводить родовій травмі. Народження, за його словами, це шок на фізіологічному і психологічному рівнях. Цей шок створює резервуар тривоги, порції якої звільняються протягом усього життя. Усі неврози спричинені сильною тривогою під час народження. Відокремлення від матері є первинною травмою, і всі подальші відокремлення набувають також травматичного характеру. Деякі дослідники (С. Гроф, Е. Цветков) вважають внутрішньочеревний період одним з найважливіших у житті людини, коли йдеться про виникнення тривожності. На думку С. Грофа, стреси і тривогу плід переживає в лоні матері в різні періоди вагітності. Цей дослідник, як і О. Ранк, велике значення надає процесові та перебігу пологів. Саме під час пологів людина набуває перший досвід боротьби і цілеспрямованості, концентрації сил. Разом з тим Ранк стверджує, що дитина вперше переживає почуття страху під час народження та називає цей страх "страхом життя". Таким чином, почуття страху, неспокою, тривожності є генетично одним з перших негативних емоційних хвилювань, з якими стикається людина в перші ж хвилини свого земного життя [19].

3. *Чинники, пов'язані з періодом раннього і дошкільного дитинства.* Цю групу чинників складають: поступове відокремлення (фізичне і соціальне) дитини від матері; усвідомлення себе як окремого від матері організму; хвилювання з приводу можливої ізоляції, втрати батьків, близьких людей; стосунки суперництва з братами і сестрами за право бути улюбленою дитиною.

Е. Берн вказує на необхідність щільного емоційного контакту між матір'ю і немовлям, який запобігає формуванню невротичних рис особистості, у тому числі і тривоги. Він прямо вказує на початкову емоційну сутність новонародженого та його залежність від емоційного стану матері. У більш дорослому віці брак такого емоційного спілкування призводить до стійкого емоційного голоду. За такої депривації виникає загроза повноцінного розвитку Я-образу дитини. Особливо небезпечно для дитини, коли батьки

обмежують тактильні контакти з малюком, тоді на рівні тіла він втрачає відчуття захищеності, теплоти, ласки, а отже, "втрачає" частину самого себе [19]. Часом співзалежність виникає через нерозуміння дитиною самої себе, через суперечливість її прагнень. У цьому випадку більшою мірою привертає увагу не специфічність власне конфлікту, а його вагомість як для самого індивіда, так і для його життя (Б. Кочубей, О. Новикова) (див. [19]). С. Hurcom, A. Copenello зазначають, що співзалежний стан особистості може посилюватися через важливість ситуації. Водночас особливості співзалежності зумовлюються особистісною метою діяльності, оцінкою ситуації, в якій перебуває людина [там само]. У цьому переконаний і В. Мясіщев [20]. Він вважає, що невротичні стани можуть виникати на ґрунті конфлікту між бажаннями особистості і реальністю, яка їм суперечить.

4. *Чинники, пов'язані з вихованням дитини:* стиль спілкування з малюком; неправильні педагогічні впливи як з боку батьків, так і з боку педагогів; гіперопікування або, навпаки, надання дитині необмеженої свободи в невідомому світі; заниження самооцінки дитини; "навчання" її тривожності, коли неусвідомлено демонструється невважена поведінка дорослих.

В. Москаленко зауважує, що у ставленні батьків і педагогів до дітей часто можна спостерігати моменти, які спричинюються до формування співзалежного стану особистості. До таких належать:

- негативне оцінювання будь-якої дії дитини;
- оцінювання дорослими не тільки вчинку, а й самої дитини, тобто перенесення критики на особистість дитини;
- емоційне забарвлення промови, докірливе, покаральне інтонування;
- порівняння дитини з кимось іншим, хто протиставляється їй як взірць або приклад;
- у співзалежній дружини слабо виявляється духовність, їй властива мінлива приземленість; вона забуває про внутрішній світ дітей, їй піклування стосується передусім питань контролю. При цьому мати залишається емоційно неприступною для дітей [11].

За таких умов стан співзалежності виникає як реакція людини на різні, частіше за все соціально-психологічні, стресори (очікування негативної оцінки або агресивної реакції, несприятливого ставлення до себе, переживання загрози самопочуттю, престижу). Але стрес є тільки пусковим механізмом для формування співза-

лежних стосунків, ґрунт для яких підготовлений заздалегідь існуючою дисфункцією сім'ї та особливостями її членів [там само]. Дослідження Ц. Короленко та Н. Дмитрієвої також підтверджують, що джерелом співзалежності найчастіше виступають несприятливі умови в родині, а саме: надмірні вимоги батьків, брак емоційної підтримки, захист тощо. Це збігається із твердженням, що сімейні дисфункції виникають у сім'ї до того, як проявляються симптоми залежності в її членів [5].

5. *Фізіологічні чинники:* процес статевого дозрівання, соматичні захворювання, настання клімактеричного періоду в жінок, порушення статевих функцій, вікові зміни активності індивіда, зміни функціонування пізнавальних психічних процесів.

6. *Соціальні чинники,* що поділяються на:

– *соціально-психологічні:* інформаційна невизначеність; ритм життя, що постійно пришвидшується; зовнішні конфлікти особистості; самооцінка; реалізація потреби самоствердження в різних соціальних групах і пов'язані із цим переживання; значущі життєві події (закінчення школи, вступ до навчального закладу, шлюб, народження дітей, смерть близьких людей та ін.); соціально зумовлені страхи і фобії, що заважають соціальній адаптації;

– *соціально-економічні:* тривога за матеріальний добробут; страх втратити роботу; очікування несприятливих економічних потрясінь тощо;

– *соціально-політичні:* війни, природні катаклізми і катастрофи, стихійні лиха, техногенні катастрофи, національні конфлікти, загроза тероризму і т. ін.

В. Москаленко виокремлює дві основи співзалежності:

1) *природну* (психофізіологічні особливості організму): тип нервової системи, генетична схильність, характер чуттєвості, перебіг внутрішньочеревного розвитку і пологів;

2) *соціальну* (соціальні фактори, що проявляються на макро- і макрорівнях): тип сім'ї; мікроклімат у родині, дитячому садку, шкільному колективі; особливості батьківської позиції [11].

Перелічені нами чинники виникнення співзалежності щільно пов'язані між собою; їх розвиток, прояви і ступінь вагомості для кожного окремого суб'єкта залежать від багатьох обставин [19]. На думку В. Москаленко, "інтенсивність співзалежності пропорційна тому смислові, який для даного індивіда має дана ситуація" [11]. Разом з тим існують чинники, які призводять до по-

глиблення співзалежного стану особистості. До таких чинників Ц. Короленко і Н. Дмитрієва відносять біологічний, психологічний і соціальний. Під біологічними чинниками (передумовами) вони розуміють своєрідні для кожної людини способи реагування на різні впливи, наприклад, на алкоголь або на самого алкоголіка. До психологічних чинників дослідники зараховують особистісні риси, відображення психологічних травм різних періодів життя. Соціальні фактори – це родинні і неродинні взаємодії. Учені наголошують на тому, що співзалежність завжди соціокультурно оформлена, тому вона є різною і залежить від конкретної особистості, культури, середовища, виховання, суспільних традицій та індивідуального життєвого досвіду. Культуральні детермінанти співзалежності передбачають, що вона ґрунтується не тільки на фізіологічних і біохімічних змінах, а й потребує врахування соціальних ролей, ситуацій, звичок – усіх чинників, які можуть стимулювати її виникнення. Слід враховувати і те, як співзалежність впливає на міжособові стосунки та поведінку.

Як глибинні передумови формування психологічної залежності можна розглядати стан, коли людина не має смислу життя, так званий екзистенційний вакуум, за В. Франклом [21].

Висновки. Більшість дослідників, зокрема Ц. Короленко, Н. Дмитрієва, В. Москаленко, Е. Сміт, Л. Сіблі, І. Швець, М. Бітті, К. Сельченок та ін., таки пов'язують виникнення і розвиток співзалежності із соціальними явищами нашого життя (соціальний досвід, психотравмуючі ситуації, внутрішні і зовнішні конфлікти). Умовність наведених класифікацій, на наш погляд, у тому, що ці групи чинників несуть у собі більшу психологічну навантаженість, пов'язану з несприятливою соціально-психологічною атмосферою в родині. Прикметно, що в більшості відомих досліджень (Р. Поттер-Ефрон, Н. Курек, М. Бітті, В. Москаленко, Ц. Короленко, Н. Дмитрієва, О. Савчук, І. Калашников, Є. Раклова, М. Куніца, І. Гусев, Л. Зоріна, О. Ємельянова, Дж. і Б. Уайнхолд) аналіз співзалежних особистостей здійснюється в ознаковому, а не в типологічному структурному плані [3; 4; 10–12; 19; 21–23]. Індивідуально-типологічні риси такої особистості видаються надзвичайно різноманітними і зовні малопов'язаними; системотвірні ознаки, які складають співзалежну особистість, не виявляються. Не виокремлено і соціально-психологічні ознаки співзалежної особистості. Це значною мірою ускладнює інтерпретацію соціально-психологічної детермінації співзалежних стосунків.

Залишається відкритим і питання щодо гендерних відмінностей співзалежних особистостей. У нечисленних працях (О. Коцарян, М. Жидко, А. Коцар) висвітлено, що в шлюбних співзалежних стосунках спостерігаються певні деформації симптомокомплексу маскулітності/фемінності [6; 15; 24]. Можливо, це пов'язано з тим, що, по-перше, існуючі андроцентричні гендерні експектації, представлені в стереотипах масової свідомості (залежність як риса, притаманна власне жінкам [25–29], більша незалежність чоловіків), вступають у суперечність зі змінами в гендерних ролях, коли акцентуються ідеї рівності та взаємозамінності соціальних ролей чоловіків і жінок. Крім того, інтерес до чоловічої співзалежності значною мірою пояснюється тим, що психологічний простір “чоловічого” стає набагато менш визначеним і “розтягається” на різні гендерні ролі, які часом суперечать одна одній [24]. Зміни в гендерній психології зумовлюють особливе значення зорієнтованості на традиційний чи егалітарний характер гендерних ролей, на андро- чи феміноцентричні нормативи поведінки тощо [7]. По-друге, проблеми чоловіків у міжособових стосунках тривалий час перебували під соціальним табу й підпадали під “інфантилізм”, “невротичність” та ін. [14; 24]. По-третє, саме жінки складають основний контингент тих, хто звертається по соціально-психологічну допомогу з приводу співзалежних стосунків [26].

Вважаємо, що завданням нашого подальшого дослідження має стати удосконалення системи соціально-психологічної допомоги співзалежним особистостям, зокрема врахування гендерних відмінностей під час розроблення інструментарію для діагностики характеристик співзалежних особистостей, створення рекомендацій і впровадження індивідуальних та групових методик соціально-психологічної корекції співзалежності в обох популяціях.

Л і т е р а т у р а

1. Акопов А. Ю. Свобода от зависимости. Социальные болезни личности / А. Ю. Акопов. – СПб. : Речь, 2008. – 224 с.
2. Пил С. Любовь и зависимость / Стентон Пил, Арчи Бродски. – М. : Ин-т общегуманитар. исслед., 2005. – 371 с.
3. Уайнхолд Б. Освобождение от созависимости / Берри Уайнхолд, Дженей Уайнхолд; ред. В. М. Бондаровская, Т. В. Кульбачка; пер. с англ. А. Г. Чеславской. – М. : Класс, 2008. – 224 с.

4. Савчук О. М. Соціально-психологічна корекція стану співзалежних жінок, які зазнали насильства в сім'ї : автореф. дис. ... канд. психол. наук : спец. 19.00.05 / О. М. Савчук. – К., 2005. – 21 с.
5. Яцьшин С. М. Проявления созависимости в ценностно-смысловой сфере матерей при наркотизации : автореф. дис. ... канд. психол. наук : спец. 19.00.01 / С. М. Яцьшин. – СПб., 2003. – 19 с.
6. Коцар А. В. Особливості психосексуального розвитку хворих на невроз жінок, що перебувають у відносинах подружньої залежності : автореф. дис. ... канд. психол. наук : спец. 19.00.04 / А. В. Коцар. – К., 2002. – 19 с.
7. Говорун Т. В. Соціалізація статі як фактор розвитку Я-концепції : автореф. дис. ... д-ра психол. наук : спец. 19.00.07 / Т. В. Говорун. – К., 2002. – 27 с.
8. Фролова Є. В. Психологічні чинники і динаміка формування стосунків міжособистісної залежності у жінок : автореф. дис. ... канд. психол. наук : спец. 19.00.01 / Є. В. Фролова. – Х., 2008. – 19 с.
9. Ліщинська О. А. Культурна психічна залежність особистості: передумови, чинники, механізми / О. А. Ліщинська. – К.: Легко інк, 2008. – 266 с.
10. Битти М. Алкоголізм в семье, или Преодоление созависимости / М. Битти. – М.: Физкультура и спорт, 1997. – 331 с.
11. Москаленко В. Д. Зависимость: семейная болезнь / В. Д. Москаленко. – 3-е изд., перераб. и доп. – М.: ПЕР СЭ, 2008. – 352 с.
12. Зорина Л. М. Созависимость и пути ее преодоления / Л. М. Зорина. – 2-е изд., доп. – Казань: Новое знание, 2006. – 76 с.
13. Котляров А. В. Другие наркотики, или Homo Addictus: Человек зависимый / А. В. Котляров. – М.: Психотерапия, 2006. – 480 с.
14. Кочарян А. С. Особенности структуры супружеских отношений в зависимом браке / А. С. Кочарян, Е. В. Фролова, И. В. Гуртовая // Наука і освіта. – 2007. – №8/9. – С. 76–80.
15. Коровицкая В. В. Особенности ролевого функционирования в зависимом супружестве / В. В. Коровицкая // Вісн. Харк. ун-ту. Сер. "Психологія". – 2005. – № 662. – С. 181–184.
16. Березин С. В. Психология наркотической зависимости и созависимости : монографія / С. В. Березин, К. С. Лисецкий, Е. А. Назаров. – М.: МПА, 2001. – 213 с.
17. Гусев И. Ю. Психологические средства коррекции идентичности созависимой личности (на примере жен, имеющих мужей с алкогольными проблемами) : автореф. дис. ... канд. психол. наук : спец. 19.00.01 / И. Ю. Гусев. – Красноярск, 2006. – 19 с.

18. Старшенбаум Г. В. Аддиктология: психология и психотерапия зависимостей / Г. В. Старшенбаум. – М.: Когито-Центр, 2006. – 367 с. – (Клиническая психология).
19. Раклова Е. М. Психологические средства коррекции созависимых состояний личности : на примере жен, имеющих мужей с алкогольными проблемами : автореф. дис. ... канд. психол. наук : спец. 19.00.01 / Е. М. Раклова. – Новосибирск, 2006. – 227 с.
20. Мясичев В. Н. Психология отношений / В. Н. Мясичев; ред. А. А. Бодалев. – М.: Изд-во Ин-та практ. психологии, 1995. – 365 с.
21. Емельянова Е. В. Кризис в созависимых отношениях : принципы и алгоритмы консультирования / Е. В. Емельянова. – СПб.: Речь, 2008. – 368 с.
22. Калашников И. Ж. Психологические особенности проявления созависимости в поведении родителей наркозависимых : автореф. дис. ... канд. психол. наук : спец. 19.00.07 / И. Ж. Калашников. – Екатеринбург, 2002. – 180 с.
23. Куница М. Ю. Психологическая помощь созависимой личности из деструктивной семьи : автореф. дис. ... канд. психол. наук : спец. 19.00.13 / М. Ю. Куница. – Ставрополь, 2006. – 23 с.
24. Жидко М. Є. Особистісні чинники формування відносин подружньої співзалежності у чоловіків / М. Є. Жидко // Наук. зап. Ін-ту психології ім. Г. С. Костюка АПН України : в 4 т. / ред. акад. С. Д. Максименко. – К.: Главник, 2005. – Т. 2. – Вип. 26. – С. 71–76.
25. Берн Ш. Гендерная психология / Ш. Берн. – СПб.: Прайм-Еврознак, 2001. – 320 с.
26. Ильин Е. П. Дифференциальная психофизиология мужчины и женщины / Е. П. Ильин. – СПб.: Питер, 2002. – 544 с.
27. Психология и лечение зависимого поведения / ред. С. Даулинг; пер. с англ. Р. Р. Муртазина. – М.: Класс, 2000. – 227 с.
28. Руководство по аддиктологии / ред. проф. В. Д. Менделевич. – СПб.: Речь, 2007. – 768 с.
29. Созависимость при алкоголизме и наркомании : пособ. для врачей, психологов и родственников больных. – М.: Анахарсис, 2002. – 112 с.